

وزارت علوم و تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهشکده حکمت معاصر

گروه فلسفه دین

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه دین

**بررسی مقایسه‌ای معنای صفت عدل خدا از دیدگاه متکلمان
معتزله و فیلسوفان اسلامی و مبانی و لوازم آن دو دیدگاه
(با تکیه بر دیدگاه‌های عبدالجبار معتزلی و علامه طباطبایی)**

استاد راهنما:

دکتر علی اکبر عبدالآبادی

استاد مشاور:

دکتر اعظم قاسمی

پژوهشگر:

محمد مشهدی

مهر ۱۳۹۷

با تشکر از جناب آقای دکتر
علی اکبر عبدالآبادی (استاد
راهنما) و سرکار خانم دکتر
اعظم قاسمی (استاد مشاور)

با یاد

محمد رضا زارع بیدکی (ره)

چکیده

در این پژوهش به بررسی معنا و چیستی صفت عدل خدا از دیدگاه بخشی از متفکران جهان اسلام که به سازگاری وجود خدا با وجود شر در عین اعتقاد به استقلال مفهوم عدالت از دین قائل بوده اند، پرداخته شده است. برای این منظور، به دیدگاه های جریان معتزله و جریان فیلسوفان اسلامی با تکیه بر آرای قاضی عبدالجبار معتزلی و علامه طباطبایی پرداخته شده است. در این راستا، در این پژوهش، پس از بحث درباره نحوه تصور آن دو متفکر از خدا، بر بررسی چیستی حسن و قبح و ذاتی و عقلی بودن آن در دیدگاه عبدالجبار و چیستی حسن و قبح با بررسی تفصیلی نظریه «ادراکات اعتباری» در دیدگاه طباطبایی تمرکز شده است. فرضیه این پژوهش اینگونه بوده که تفاوت فهم عرفی و غیر عرفی، نحوه تصور از خدا و دیدگاه درباره چیستی خوبی و بدی و پاسخ به مسأله اختیار، در دیدگاه درباره چیستی صفت عدل خدا تأثیرگذار است. در این پژوهش با روش «توصیفی-تحلیلی» به بررسی پیش فرض ها، مبانی و ادله دو دیدگاه مورد نظر و مقایسه وجوه اشتراک و افتراق آنها و، سرانجام، ارزیابی آنها پرداخته شده است.

نتایج اجمالی این پژوهش به شرح زیرند: ۱. عبدالجبار فهمی عرفی و انسان‌وارانگارانه از چیستی خدا دارد. ۲. وی فهمی عرفی از اخلاق دارد و به وظیفه‌گرایی اخلاقی قائل است. ۳. مراد او از ذاتی بودن و عقلی بودن حسن و قبح، به ترتیب، استقلال هستی‌شناختی و استقلال معرفت‌شناختی حسن و قبح از امر الهی و دین است و درباره خارجیّت یا عدم خارجیّت حسن و قبح دیدگاه روشنی ندارد. ۴. بر اساس مبانی وی، فهم او از چیستی صفت عدل خدا به حاکمیت اخلاق انسانی بر فاعلیت خدا می‌انجامد. ۵. طباطبایی فهمی غیرعرفی، ناانسان‌وارانگارانه و تا حدی نامتشخص و وحدت‌گرایانه از خدا دارد. ۶. وی فهمی غیرعرفی از اخلاق دارد و به غایت‌گرایی اخلاقی قائل است. ۷. او با طرح نظریه «ادراکات اعتباری»، خارجیّت حسن و قبح و استقلال هستی‌شناختی آن از مصالح و مفاسد را نفی می‌کند و حسن و قبح را انشای نفس، اما انشایی مبتنی بر مصالح و مفاسد خارجی، می‌داند و، در نتیجه، به ثبات احکام و ارزش های اخلاقی قائل است. ۸. بر اساس این مبانی، وی صفت عدل خدا را مأخوذ از صفات حکمت و عنایت خدا می‌داند و حقیقت امر را همان حکمت و عنایت خدا می‌داند و صفت عدل خدا را بدان تحویل می‌برد. ۹. عبدالجبار و طباطبایی، هر دو، به استقلال هستی‌شناختی و استقلال معرفت‌شناختی اخلاق از دین قائلند، ولی فهم‌های متفاوتی از چیستی عدل و، بالتبع، چیستی صفت عدل خدا دارند.

کلید واژه ها: عدل خدا، متکلمان معتزلی، فیلسوفان اسلامی، قاضی عبدالجبار معتزلی، علامه طباطبایی

فهرست

۱	فصل اول: کلیات
۳	تبیین مسئله
۴	ساختار تحقیق
۴	اهمیت و ضرورت انجام پژوهش
۵	سؤالات اصلی و فرعی
۵	سؤال اصلی
۵	سؤالات فرعی:
۵	فرضیه پژوهش
۶	پیشینه پژوهش
۷	روش پژوهش
۷	توضیح مفاهیم
۷	جریان فیلسوفان اسلامی
۷	شخص وار و انسان وار
۸	صفت عدل
۸	حسن و قبح
۸	قاضی عبدالجبار معتزلی
۸	علامه طباطبایی

فصل دوم: دیدگاه معتزله (قاضی عبدالجبار معتزلی)	۱۱
درآمد	۱۳
روش‌شناسی	۱۴
روش‌شناسی عام متکلمین	۱۴
روش‌شناسی عبدالجبار	۱۵
خداشناسی عبدالجبار	۱۶
صفات الهی	۱۷
صفت قادر:	۱۸
صفت عالم:	۱۸
صفت حیّ بودن:	۱۹
صفت موجود بودن:	۱۹
صفت قدیم بودن:	۱۹
خدای شخص وار و انسان وار	۲۰
حسن و قبح از دیدگاه عبدالجبار	۲۰
ایضاح مقدماتی	۲۰
تعریف فعل	۲۱
معنای قبیح	۲۲
تفاوت اوصاف اخلاقی و اوصاف زیبایی‌شناختی	۲۲
معنای حَسَن	۲۲
وجوه	۲۳
وجوه مطلق قبح (وجوه اساسی قبایح)	۲۴
وجوه حُسَن	۲۴
عدل:	۲۵
غایت‌گرایی از منظر عبدالجبار	۲۵

۲۵	شرایط فعل اخلاقی
۲۶	عقل از دیدگاه عبدالجبار
۲۷	عقل کاشف اخلاق یا جاعل آن؟
۲۷	مراد از ذاتی بودن حسن و قبح
۲۸	چهار دیدگاه معتزله در مورد ذاتی بودن حسن و قبح
۲۹	دو اشکال بر ذاتی بودن حسن و قبح در دیدگاه معتزله
۳۱	رای مختار درباره مراد عبدالجبار از ذاتی و عقلی بودن حسن و قبح
۳۱	جمع‌بندی
۳۳	فصل سوم: دیدگاه فیلسوفان اسلامی (علامه طباطبایی)
۳۵	درآمد
۳۶	خداشناسی
۳۷	حسن و قبح در نظریه ادراکات اعتباری
۳۷	اقسام ادراک اعتباری
۳۸	مفاهیم اعتباری عملی
۳۹	عدم جریان صدق و کذب در اعتبارات
۴۰	معیار ارزیابی ادراکات اعتباری
۴۰	ربط ادراک حقیقی و ادراک اعتباری
۴۱	ابتناء اعتبار بر حقیقت
۴۲	ثبوت نفس الامری مصالح غائی
۴۳	اطلاق مفهوم ادراک بر اعتباریات عملی
۴۴	اشکال بر فرض ادراکی اعتبار
۴۴	تقسیمات اعتبارات عملی
۴۵	اعتبار وجوب و باید
۴۸	وجوب شاخصه اثباتی-شناختی اعتبارات عملی

۴۸	پارادوکس غفلت و التفات
۴۹	اعتقاد و عمل
۵۰	اتحاد و تغایر مفهوم باید و وجوب
۵۱	انواع اعتبار وجوب
۵۱	تقسیمات اعتبار وجوب
۵۲	اعتبار حسن و قبح
۵۲	ریشه و منشاء انتزاع خوبی و بدی
۵۴	دلایل اعتباری بودن خوبی و بدی
۵۵	تقسیمات حسن و قبح
۵۶	انشائی بودن اعتباریات عملی
۵۸	ادراکات اعتباری و نسبیت اخلاق
۶۱	راه حل ها
۶۲	اعتباری بودن احکام و اوصاف اخلاقی
۶۳	تفاوت اعتبار صدور با اعتبار فی نفسه اخلاقی
۶۳	راه حل مختار
۶۵	اضطرار اجتماعی انسان در التزام به اخلاق برای وصول به غایت کمال
۶۵	ثبات اصول اخلاقی به جهت ابتناء آن بر ثبات مصالح نوعیه
۶۶	اصول اخلاق فضیلت و ثبات آن
۶۹	ارزش ها و احکام ثابت و متغیر عملی - اجتماعی
	خلاصه دیدگاه علامه طباطبایی درباره نسبیت و ثبات احکام و ارزش های
۷۰	اخلاقی
۷۱	نسبت اعتبار انسان و اعتبار خدا (رابطه اخلاق و دین)
۷۲	در حوزه عقل نظری
۷۳	حوزه عقل عملی

۷۴	تفاوت اعتبارات تشریح الهی و اعتبارات عملی انسان
۷۶	نقد معتزله
۷۶	نقد اشاعره
۷۷	حکمت
۷۸	تعریف کلامی حکمت خدا
۷۸	تعریف فلسفی حکمت خدا
۷۸	عنایت خدا
۷۹	حکمت و عنایت خدا در دیدگاه فیلسوفان اسلامی
۸۱	تفکیک میان غرض فعل و غرض فاعل
۸۱	خلاصه چیستی حکمت خدا
۸۲	جمع بندی
۸۵	فصل چهارم: مقایسه و ارزیابی نهایی
۸۹	پیوست
	ارتباط نظریه ادراکات اعتباری با دیدگاه قدمای فیلسوفان اسلامی درباره مبادی
۹۱	عمل
۹۱	مبادی عمل در نظر فیلسوفان اسلامی
۹۴	مُدِرک کلیات عملی-اخلاقی در نظر فیلسوفان اسلامی و طباطبایی
۹۷	منابع

فصل اول

کلیات

تبیین مسئله

از بین صفات الهی، صفت عدل از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است به طوری که یکی از اصول بعضی از مکتب‌های الهیاتی مانند شیعه و معتزله قرار گرفته است. این مسئله به خاطر نتایجی که بر آن مترتب است، از مسائلی نیست که تنها برای متخصصین الهیات و فلسفه اهمیت داشته باشد بلکه ذهن بسیاری از غیر متخصصین را نیز درگیر کرده است. دیدگاه‌ها و نظریات متفاوتی درباره مسئله عدل الهی ناظر به چگونگی توجیه سازگاری وجود خدا با مسئله شر وجود دارد. در این میان، متفکرانی که قائل به سازگاری و عدم تنافی وجود خدا با مسئله شر بوده‌اند برای حل و توجیه پارادوکس وجود خدا در عین وجود شر، عموماً به دو پاسخ متفاوت رسیده‌اند. برخی با طرح نظریه امر الهی، صورت مسئله را پاک کرده و قائل شده‌اند که هر چه خدا می‌کند عین حق و عدالت است اما برخی معنای عدل را مستقل از دین دانسته‌اند و بر اساس مفهوم عدالت مستقل از دین و با تبیین نسبتی خاص بین وجود شر و وجود خدا به توجیه و حل پارادوکس وجود خدا (ی قادر، عالم، عادل / رحیم) در عین وجود شر پرداخته‌اند.

هدف و محتوای این پژوهش بررسی نظریات درباره توجیه و سازگاری عدل الهی با مسئله شر نیست بلکه در این پژوهش به بررسی معنای صفت عدل خدا از دیدگاه بخشی از متفکران در جهان اسلام که در عین اعتقاد به استقلال مفهوم عدالت از دین، قائل به سازگاری وجود خدا (ی قادر، عالم، عادل) با وجود شر شده‌اند؛ پرداخته می‌شود.

در میان متفکران مسلمان، متکلمان معتزلی و فیلسوفان اسلامی قائل به این بوده‌اند که آنچه را که عدل است، خدا انجام می‌دهد و چنین نیست که آنچه را که خدا انجام می‌دهد عدل باشد. در واقع آنان

قائل به استقلال معنای عدل از دین بوده‌اند. این دو جریان در فهم چیستی معنای عدل و بالتبع چیستی عدل خدا، باهم اختلاف نظر دارند.

در این پژوهش به بررسی معنای صفت عدل خدا از دیدگاه دو جریان فکری متکلمان معتزلی و فیلسوفان اسلامی پرداخته می‌شود و در این بررسی، مبانی که مؤثر در رسیدن به معنای متفاوت در نزد این دو جریان بوده، مورد کاوش قرار می‌گیرد.

تفاوت دیدگاه در خداشناسی، نوع پاسخ به مسئله اختیار و دیدگاه در باب چیستی حسن و قبح و مبنای ارزش‌های اخلاقی در دیدگاه و موضع به دست آمده در معنا و چیستی صفت عدل خدا مؤثر است؛ و هرکدام از این امور، می‌تواند باعث پیدایش تفاوت در دیدگاه درباره چیستی صفت عدل خدا شود؛ اما به علت گستردگی مطالب، تمرکز اصلی این پایان‌نامه بر چیستی حسن و قبح و مبنای ارزش‌های اخلاقی و تأثیر آن بر چیستی صفت عدل خدا است و به سبب ضیق فضای این تحقیق، به بحث تفاوت دیدگاه در تصور معنای خدا و نسبت و رابطه خدا با جهان، به صورت محدود پرداخته می‌شود و از پرداخت به بحث مسئله اختیار صرف نظر می‌شود.

ساختار تحقیق

با توجه به آنچه گذشت، ساختار این تحقیق به این صورت است که فصل اول آن مربوط به کلیات است. بعد از کلیات، در فصل دوم به تبیین دیدگاه عبدالجبار معتزلی درباره صفت عدل خدا پرداخته می‌شود که در این فصل، بیشتر به مسئله حسن و قبح و موضع عبدالجبار پرداخته می‌شود و در پایان دیدگاه او در مورد عدل خدا، با توجه به دیدگاهش در مسئله حسن و قبح، تبیین و بررسی می‌شود. در فصل سوم به تبیین دیدگاه علامه طباطبایی درباره صفت عدل خدا پرداخته می‌شود، در این فصل بیشتر به بحث حسن و قبح و نظریه اعتباریات پرداخته می‌شود و با توجه به اینکه وی بحث مستقلی درباره صفت عدل خدا نداشته، بیشتر با تمرکز به بررسی نظریه او درباره حسن و قبح به تبیین و بررسی دیدگاه او درباره صفت عدل خدا پرداخته می‌شود. در فصل پایانی هم به بررسی مقایسه‌ای این دو دیدگاه پرداخته شده و ارزیابی نهایی و نتیجه‌گیری از کل مباحث گذشته طرح می‌شود.

اهمیت و ضرورت انجام پژوهش

بررسی و ایضاح ریشه‌ها و مبانی دخیل در تفاوت فهم متفکران مسلمان از چیستی عدالت الهی، نتایج ضروری منطقی در موضع اتخاذی در مسئله رابطه اخلاق و دین دارد. مواضع اتخاذی در مسئله رابطه اخلاق و دین در دیدگاه نسبت به کم و کیف حضور امر قدسی در حیات فردی و اجتماعی انسانی و دیدگاه درباره سکولاریسم، دخالت تام دارد. با این توضیح بررسی (مبانی، معانی و لوازم) دیدگاه‌های مختلف

قائل به عدالت الهی در چیستی صفت عدل خدا، هم ثمرات نظری فلسفه دینی دارد و هم ثمرات نظری در علوم اجتماعی-انسانی داشته و به واسطه آن، ثمرات بسیاری در زیست عملی انسانی دارد.

با توجه به نکات فوق و با توجه به اینکه در میان متفکران مسلمان دو جریان متکلمان معتزلی و فیلسوفان اسلامی هستند که به عدل الهی معتقدند، برای بررسی معانی، مبانی و لوازم صفت عدل خدا، بررسی آراء این دو جریان از منظر چیستی عدل الهی اهمیت بسیاری می‌یابد و با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین شخصیت شاخص معتزله، قاضی عبدالجبار بوده که آخرین آن‌ها بوده و بخش اصلی آثارش باقی‌مانده و با توجه به اینکه از جمله‌ی شاخص‌ترین و آخرین‌های جریان فیلسوفان اسلامی، علامه طباطبایی است، این پژوهش بر مطالعه آراء این دو نفر متمرکز شده است.

سوالات اصلی و فرعی

سؤال اصلی

دیدگاه متکلمان معتزلی به‌ویژه قاضی عبدالجبار و فیلسوفان اسلامی به‌ویژه علامه طباطبایی، درباره چیستی عدل الهی چه تفاوتی باهم دارد؟

سوالات فرعی:

قاضی عبدالجبار چه دیدگاهی در مورد حسن و قبح دارد؟

دیدگاه علامه طباطبائی در مورد حسن و قبح چیست؟

فرضیه پژوهش

تفاوت دو دیدگاه

هر دو دیدگاه در عین اشتراک در استقلال اخلاق از دین در معنای عدل الهی تفاوت دارند. بر اساس منظر عرفی-کلامی وظیفه‌گرایی اخلاق، اختیار به معنای آزادی تکوینی و اراده آزاد و انسان‌واری خدا در دیدگاه عبدالجبار معتزلی، فعل خدا محکوم وظایف اخلاقی است اما بر اساس منظر غیرعرفی و فلسفی غایت‌گرایی اخلاق، اطلاق جریان ضرورت علی حتی در فاعل مختار و نانسان‌واری خدا در دیدگاه علامه طباطبایی، فعل خدا حاکم بر اخلاق اما به مقتضای حکمت و عنایت، هم راستای اخلاق است.

دیدگاه عبدالجبار معتزلی

عبدالجبار معتزلی (و دیگر معتزله) در مفاهیم اساسی‌اش چون تصور خدا، اختیار، خوبی و بدی و وظیفه، دارای فهم عرفی است و مبتنی بر این فهم عرفی، تصویری متشخص، شخص‌وار و انسان‌وار از خدا دارد و اختیار را به معنای عدم جریان ضرورت علی دانسته و انسان و همچنین خدا را نیز واجد آن می‌داند.

داند و در اخلاق قائل به وظیفه گرایی است. بر اساس این فهم عرفی و تصور متشخص، شخص وار و انسان وار از خدا، اخلاق و خوبی و بدی را حاکم بر فعل خدا می داند، هم چنانکه در انسان حاکم است و همان وظیفه گرایی اخلاقی در فعل انسان را به فعل خدا نیز تسری می دهد.

دیدگاه علامه طباطبایی

علامه طباطبایی (و دیگر فیلسوفان اسلامی) بر اساس فهم فلسفی و غیر عرفی، تصور ناانسان وار و تاحدی نامتشخص از خدا، جریان مطلق ضرورت علی حتی در فاعل مختار و غایت گرایی اخلاقی، صورت مسئله ای متفاوت از عدل الهی با صورت عرفی-کلامی آن ارائه کرده و از مسیر حکمت و عنایت به آن پاسخ می دهد. بر این اساس حقیقت خوبی و بدی، مأخوذ از مصالح و مفسد در مسیر کمال است، فعل خدا به مقتضای حکمت و عنایت او بر مسیر وصول ممکنات به کمال است و در نتیجه آنچه از او صادر می شود جز خوبی و عدل نیست اما نه بر اساس انطباق.

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه پژوهش های مشابه، تنها پنج پایان نامه که همگی در مقطع ارشد بوده اند، یافت شد. بنا بر چکیده و فهرستی که از این پایان نامه ها به دست آمد، توضیحات ذیل ارائه می شود.

۱. پایان نامه «بررسی تطبیقی عدل الهی در اندیشه معتزله، اشاعره و امامیه»، رویکردی کلامی داشته و التفاتی به منظر فلاسفه نداشته است.

۲. پایان نامه «تبیین و تحلیل مسئله شرور و عدل الهی از دیدگاه قاضی عبدالجبار، غزالی، ملاصدرا»، مسئله اصلی آن بررسی نسبت عدل و شرور و بررسی ادله اثبات عدل الهی است و اهتمامی به چیستی عدل نداشته است.

۳. پایان نامه «عدل الهی و لوازم کلامی آن از دیدگاه قاضی عبدالجبار»، مسئله اصلی آن چیستی صفت عدل الهی نیست و اهتمامی هم به مقایسه تطبیقی با دیدگاه فلاسفه ندارد.

۴. پایان نامه «بررسی و نقد نظریه عدل الهی علامه طباطبایی»، اهتمام اصلی آن به براهین و ادله عدالت خدا است.

۵. پایان نامه «مفهوم و مراتب عدل از دیدگاه علامه طباطبایی»، بخشی از آن به مفهوم عدل خدا اختصاص یافته، در عین حال به بررسی منظر دیگر عدل گرایانه یعنی منظر متکلمان معتزلی و مقایسه مبانی دیدگاه دو مکتب معتزله و فیلسوفان، پرداخته نشده است.

درنهایت، پژوهشی که به «چیستی صفت عدل الهی» پرداخته باشد، هر دو منظر کلامی معتزله و فلسفی فلاسفه اسلامی را به صورت مقایسه‌ای بررسی کرده باشد و مبانی و لوازم هر دو منظر را در بحث «چیستی صفت عدل خدا» بررسی کرده باشد، یافت نشد.

روش پژوهش

با توجه به ماهیت این پژوهش، روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و روش ارزیابی اطلاعات آن مقایسه‌ای است. بر این اساس به توصیف، گزارش، واکاوی و ارزیابی دیدگاه متکلمان معتزلی به‌ویژه قاضی عبدالجبار و فیلسوفان اسلامی به‌ویژه علامه طباطبایی پرداخته خواهد شد و پیش‌فرض‌ها، ادله آن دو دیدگاه نیز بررسی خواهد شد؛ و در بررسی مقایسه‌ای دو دیدگاه، پیش‌فرض‌ها، مبانی، ادله آن دو دیدگاه مقایسه و وجوه اشتراک و افتراق آن دو دیدگاه، استخراج و با دیالکتیک آراء به ارزیابی نهایی پرداخته خواهد شد.

توضیح مفاهیم

جریان فیلسوفان اسلامی

سنت فلسفی خاص در جامعه اسلامی، در طول قرن‌ها پدید آمده که در دوران متأخر و معاصر، از آن با عنوان فلسفه اسلامی یاد می‌شود. از آن رو که اختلاف فراوانی بین صاحب‌نظران وجود دارد در اینکه آیا تعبیر فلسفه اسلامی درست است یا نه؟ و اینکه این قید اسلامی چه قیدی است؟ برخی بر این عقیده‌اند که چنین تعبیری نادرست است و فلسفه قید دینی بر نمی‌دارد و برخی نیز به شدت از این تعبیر دفاع می‌کنند.

در این پژوهش برای احتراز از این اختلافات، از تعبیر فیلسوفان اسلامی استفاده شده و استفاده از این تعبیر به جهت صرف نام‌گذاری برای یک جریان است. مراد از عنوان فیلسوفان اسلامی از باب تعریف به مصادیق، جریان فلسفی است که از فارابی، ابن‌سینا، شیخ اشراق، ملاصدرا تا علامه طباطبایی و شاگردان وی، ادامه و تداوم داشته و دارد.

شخص وار و انسان وار

خدای شخص‌وار و متشخص: خدای متشخص خدایی است که احد من الموجودات است. موجودی در عرض سایر موجودات است. مراد از تشخص، تمایز و غیریت است. خدای شخص‌وار انسان‌وار: خدایی است که علاوه بر تشخص، تمایز و غیریت، دارای صفات و ویژگی‌های انسانی نیز هست. (ملکیان، بی‌تا: جلسه سوم)

صفات و ویژگی های انسانی مشترک بین انسان و خدا شامل دو دسته ویژگی های اخلاقی و ویژگی های غیر اخلاقی می شود.

صفت عدل

برای چیستی عدل، دو بیان متفاوت، مشهور است. تعریف اول: اعطاء حق هر چیزی به آن (اعطاء کل شیء حقّه) است و تعریف دوم: قرار دادن هر چیزی در محل آن (وضع کل شیء فی محله) است.

از آنجاکه موضوع این تحقیق، بررسی و تبیین چیستی صفت عدل خدا در نظر صاحبان دو دیدگاه متفاوت است، به ناچار چیستی تبیین و ایضاح تفصیلی این مفهوم را به متن پایان نامه باید موکول کرد و امکان طرح آن در این بخش نیست.

حسن و قبح

حسن و قبح یا خوبی و بدی از مفاهیم ارزشی اخلاقی هستند که در کنار مفاهیم وظیفه‌ای باید، نباید، درست، نادرست و وظیفه، مفاهیم اخلاقی تشکیل دهنده جمله اخلاقی را شامل می‌شوند. چیستی خوبی و بدی، اساسی‌ترین بحث فرا اخلاقی فلسفه اخلاق و مباحث اخلاقی فلسفه دین یعنی مباحثی چون عدل خدا، است. چیستی مفهوم حسن و قبح، از جمله موضوعات اصلی این تحقیق است و تبیین آن به متن تحقیق موکول می‌شود.

قاضی عبدالجبار معتزلی

ابوالحسن عبدالجبار بن احمد بن عبدالجبار بن احمد بن خلیل همدانی اسدآبادی متوفای ۴۱۵ هجری قمری، ملقب به قاضی، از جمله مهم‌ترین متکلمان جریان کلامی معتزله بوده است. او از آخرین‌های این جریان می‌باشد، به گونه‌ای که قرن پنجم هجری، زمانه افول جریان معتزله است.

عبدالجبار معتزلی در تاریخ مباحث کلامی-الهیاتی اسلامی اهمیت بسیاری دارد و این اهمیت به چند دلیل است اول آنکه با توجه به اینکه او از جمله متکلمان عصر پایانی فرقه کلامی معتزله بوده، غنای مباحث آن نسبت به متکلمان معتزلی پیشین، بسیار بالاتر است و دلیل اهمیت دوم آنکه از متکلمان معتزلی دیگر و پیشین، متن مکتوب چندانی باقی نمانده و کتب عبدالجبار، خصوصاً کتاب مفصل المغنی، مهم‌ترین منبع دسترسی به دیدگاه‌های معتزلیان پیشین نیز هست.

از میان کتاب‌های او، کتب المغنی و شرح الاصول الخمسة به عنوان منبع مورد استفاده این پژوهش قرار گرفته است.

علامه طباطبایی

سید محمدحسین طباطبایی، متولد ۱۲۸۱ شمسی در تبریز و درگذشته ۱۳۶۰ در قم، معروف به علامه طباطبایی، از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین فیلسوفان اسلامی است.

اهمیت فلسفی طباطبایی هم به جهت آن است که او نامدارترین فیلسوف جریان فیلسوفان اسلامی در عصر حاضر است و او را در کنار چهره‌هایی چون ابن‌سینا، فارابی، شیخ اشراق، ملاصدرا نام می‌برند و هم از آن‌رو است که او از متأخرترین چهره‌های نامدار جریان فیلسوفان اسلامی است و هم به جهت تقریرهای بدیع و هم آراء و دیدگاه‌های بدیع اوست.

از میان کتاب‌های او، کتب تفسیر المیزان، اصول فلسفه رئالیسم، رسالة الاعتبارات و نهاية الحکمة به عنوان منبع مورد استفاده این پژوهش قرار گرفته است.

فصل دوم

دیدگاه معتزله (قاضی عبدالجبار معتزلی)

درآمد

برای پیدایش جریان کلامی معتزله، ریشه‌های سیاسی و کلامی ذکر شده که فارغ از ریشه‌های سیاسی، مهم‌ترین مسئله اساسی کلامی که باعث پیدایش معتزله شد، مسئله جبر و اختیار بوده است. معتزله در مسئله جبر و اختیار قائل به آزادی تکوینی و اراده آزاد شد.

چالش‌های سیاسی حول خلافت تا پیش از خلافت امویان و پس از آن خود دستگاه حاکمیت اموی، نقش جدی در رواج اندیشه جبرگرایانه داشت. انگیزه و داعی اصلی مخالفت معتزله با جبر و دفاع آنان از اراده آزاد، انگیزه کلامی-اخلاقی بود. آن‌ها در این مسئله همچون دیگر مسائلی که به آن اهتمام داشته‌اند، انگیزه‌ای فلسفی-متافیزیکی نداشتند بلکه جبرگرایان نیز انگیزه‌شان از طرح جبر، انگیزه‌ای فلسفی نبود بلکه انگیزه‌ای کلامی برگرفته از گرایش‌های سیاسی بود.

مسئله اصلی معتزله این بود که از مسئولیت اخلاقی دفاع کند. بر این اساس آن‌ها مسئولیت اخلاقی را در گروه اراده آزاد می‌دانستند و لاجرم به نفی جبر پرداختند. مسئله توجیه شرط طبیعی در نظام خلقت و توجیه شرور اخلاقی صادر از انسان، برخی گرایش‌های سیاسی را واداشت که با استفاده کلامی از این مسئله برای منظور سیاسی، به طرح جبر پردازند.

در مقابل جریان معتزله با دفاع از اختیار در حوزه عمل انسان و دفاع از عدالت در حوزه عمل خدا، به‌عنوان جریان کلامی بدیع ظهور کرد.

مباحثی چون منزلة بین المنزلتین، وعد و وعید و امر به معروف و نهی از منکر نیز از مسائلی است که با تأثر سیاسی توسط جریان کلامی معتزله مطرح شد. سه اصل منزلة بین المنزلتین، وعد و وعید و امر